

19. VE 20. YÜZYILLARDA HARPUT BÖLGESİNİN TEKSTİL SEKTÖRÜNDEKİ TİCARİ GELİŞMELERİ

Doç. Dr. Elif AKSOY *
Öğr. Gör. Eşref BÜLENT**

ÖZET

Harput, doğal bir geçiş alanı üzerinde yer aldığı için tarih boyunca ulaşımın yoğunluk kazandığı önemli bir kültür ve ticaret noktası olmuştur. Harput şehri, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle, kervanlara konaklama ve ticaret yapmaları için hizmet sunmuştur. Harput'ta, 19. yüzyıl ve sonrası ipekböcekçiliği, kumaş dokumacılığı ve atölye tipi sanayi faaliyetleri yapılmaktaydı. O dönemde bölgenin en önemli sanayi kolu dokumacılıktır. 19. yüzyılda Fabrikatoryanlar gibi birçok Gayrimüslim tüccar, dokuma endüstrisindeki yeni üretim tekniklerini ve üretim metotlarını gözlemlemek ve geliştirmek için Harput'tan, yurt dışına gitmiştir. Harput, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Ceharkezi, Şib, Kutnu, Sevai, Muslin, Saten, Manusa, Bezayağı ve Çitari olarak adlandırılan ipekli ve pamuklu kumaş dokumacılığında en önemli merkezlerden biri olmuştur. Dokunan ipekli ve pamuklu kumaşlar bölge halkının ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi komşu vilayetlere ve İstanbul'a gönderilmiştir. Bu çalışmada, 19. ve 20. yüzyılda Harput'ta tekstil sektöründeki ticari gelişmelere değinilerek, o dönemde Harput bölgesinde üretilen çeşitli elbiselerin yıllara göre üretim miktarı ve nakliyatı incelenmiştir. Bunun için Harput bölgesinde tekstile yönelik gelişmeleri konu alan çeşitli kaynaklardan yararlanılarak, Harput iline ait elbiselerin nakliyatı yıllara göre hesaplanmış, kuruş para, parça sayısına bölünerek yaklaşık bir birim fiyat elde edilmiştir. Ayrıca Harput'ta o dönemde dokunan ipekli kumaşlara örnekler verilmiş, kumaş dokumacılığının ne kadar ileri düzeyde olduğu belgelenmiştir. Bununla birlikte 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'da dokuma üretimi ve nakliyatı yapan diğer bölgeler ile Harput bölgesinin dokuma üretim miktarı ve nakliyatı kıyaslanarak, bu bilgiler tablo ve grafiklerle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harput, Tekstil, Ticaret, Dokuma, Elbise.

*Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Resim-İş Öğretmenliği Bölümü, Elazığ/ TÜRKİYE, elifaksoy@firat.edu.tr.

**Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Tekstil Tasarımı Bölümü, Çanakkale/ TÜRKİYE, esrefb_1@hotmail.com.

COMMERCIAL DEVELOPMENTS OF TEXTILE SECTOR OF HARPUT REGION IN 19TH AND 20TH CENTURIES

Assoc. Prof. Dr. Elif AKSOY*
Lect. Eşref BÜLENT**

ABSTRACT

Located in a natural transition area, Harput has been an important cultural and trade destination with extensive transportation facilities throughout history. Harput city offered services to caravans for accommodation and trade activities because the city was located on important trade routes. The silkworm breeding, fabric weaving, and workshop-type industrial activities were carried out in Harput in the 19th century and beyond. Weaving was the most important branch of industry of the region at that time. In the 19th century many non-Muslim merchants, such as the Fabrikatoryans, went abroad from Harput to see and develop new production techniques and methods in the weaving industry. Harput had become one of the most important centers by the late 19th and early 20th centuries in the silk and cotton textile fabrics called Caharkezi, Shib, Kutnu, Sevai, Muslin, Satin, Manusa, Bezayagi (Plain Weave) and Citari. The woven silk and cotton fabrics were sent to neighboring provinces and to Istanbul while they also met the needs of the people of the region. In this study, the commercial developments in the textile sector in Harput in the 19th and 20th centuries were mentioned and the production amount and transportation of various dresses produced in Harput region in that period were analyzed by years. For this reason, it was benefitted from various sources about the development of textiles in the Harput region, the shipment cost of the dresses in Harput city was calculated by years and the kurus money was divided by the number of pieces to obtain a unit price. In addition, the examples of silk fabrics woven in that period in Harput were presented and how advanced the fabric weaving was documented. Moreover, the amounts of weaving production and transportation of Harput region were compared with other regions that engaged in the weaving production and transportation in the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries and the information obtained were presented in the relevant tables and graphics.

Keywords: Harput, Textile, Trade, Weaving, Dress.

*Firat University Education Faculty Department of Fine Arts Education, Elazığ/ TURKEY, elifaksoy@firat.edu.tr.

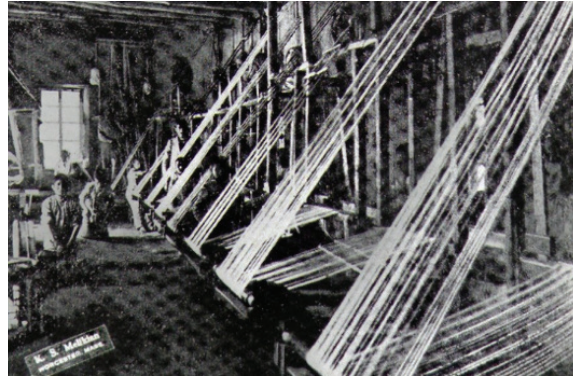
**Çanakkale On Sekiz Mart University, Textile Department, Çanakkale/ TURKEY, esrefb_1@hotmail.com.

1. GİRİŞ

Harpur (Elazığ), Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneybatısında, yukarı Fırat Havzasında yer almakla beraber doğudan Bingöl, kuzeyden (Keban Baraj Gölü sınırıyla) Tunceli, batı ve güney batıdan (Karakaya Baraj Gölü sınırıyla) Malatya, güneyden ise Diyarbakır illeriyle çevrilidir. Basra-Bağdat ve Diyarbakır güzergâhını takip ederek, Anadolu içlerinden İstanbul'a uzanan ipek ve baharat yolunu Malatya'ya bağlayan nokta üzerinde bulunması sebebiyle Harpur, her çağda önemini korumuştur (Ünal, 1992: 89-99). Bölgenin stratejik önemi nedeniyle Harpur, geçmişte birçok Anadolu uygarlığına beşiklik etmiş ve şehrin yer aldığı bölgede birçok devlet kurulmuştur. 19. ve 20. yüzyılda Harpur, ipekböcekçiliği ve dokuma alanında önemli bir ticaret merkezi olmuştur. O dönemde ilkel yöntemlerle kadınlar tarafından yapılan ipekböcekçiliği kadının ev işinden sonra başlıca uğraşısı haline gelmiştir. İpekböceği üretimi kadınların mevcut becerilerinin ortaya çıkmasına, onların ekonomik ve sosyal yaşama daha fazla katılmalarına vesile olmuştur.

2. 19. YÜZYILDA HARPUR BÖLGESİNDE TEKSTİL SEKTÖRÜNDEKİ TİCARİ GELİŞMELER

Harpur'ta ipekböcekçiliğinin iyi seviyede olması, el dokuması kumaşların gelişmesini sağlamıştır. 1892-1893 Salnamesine göre Harpur şehir merkezinde bir ipek fabrikası, bir dabağhane, 850 dükkân, 20 han, 12 bezirhane ve pek çok halı tezgâhı bulunmaktadır (Yapıcı, 2009: 93-95). Harpur'ta 19. yüzyılda, Süryani Çiti olarak adlandırılan ve basma oldukları bilinen dokumalar yüksek kalitesi ve güzelliği ile ünlenmiştir. Örneğin keten dokumalar üzerine uygulanan basma üretimi ile ünlenen Hüseynik (Ulukent) isimli köyde (Görsel 1), Osmanlı ordusunun askerleri için yazlık kıyafetler hazırlanmıştır (Aharonyan, 1965: 83).

Görsel 1. Hüseynik'te bir kumaş fabrikası.

Öte yandan iplik ve kumaş ithalatı ve ihracatı Osmanlı ticaretinin ilerlemesine, tren yollarının gelişmesine ve gayrimüslim tüccarların artmasına olanak sağlamıştır (Der Matossian, 2007:158). Harpur'ta ipekböcekçiliğinin ve devamında ipek dokumacılığının gelişmesinde Diyarbakırlı üreticilerin önemi büyüktür. 19. Yüzyılda Harpur'ta yerel bir tüccarın girişimiyle, ipek kozası ve iplik üretimine başlanır. Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nde başlatılan teşvik ve üretim seferberliğinden yararlanan ve Bursa'daki ipekçilik okulu Harir Darüttalimi'den eğitim alan ve ipek kozası üreten bazı girişimciler olmuştur (Taşçıyan, 2012).

Görsel 2. Mezire'de ipek ve kumaş fabrikası sahibi Fabrikatoryan kardeşler.

19. yüzyılda Harput'ta ipek dokumacılığını geliştirenler, Fabrikatoryanlar (İpekçiyan) ve Kürkçüyan aileleridir (Görsel 2-3). Bunun en iyi örneği Fabrikatoryanların ticaret evidir (Kallustian, 1986: 8). Malatya/Arapkir'de doğan Krikor İpekçiyan (baba Fabrikatoryan) bir süre Lübnan'da çalışmış ve ipekçiliği Lübnan'ın ipek atölyeleriyle ünlü Cünye kasabasında akrabasından öğrenmiştir. 1869 yılında Arapkir'e dönmüş ve orada evlenmiştir. İpekçiyan ipek üretimi yapmak için Mezire'ye (Mezra, Mamuret ül-Aziz, bugünkü Elazığ¹) yerleşerek bir ipek dokuma atölyesi açmış ve ileriki yıllarda dönemin gelişmiş ipekçilik makinelerini getirtmiştir. Krikor İpekçiyan'ın fabrikasında üretilen ipekli elbiseler, Fabrikatör etiketi taşımaktadır. 1889 yılında fabrikasını genişleten İpekçiyan, Avrupa ve Amerika'dan makineler getirir. Ürettiği ipekli dokumalarla uluslararası yarışmalarda ödüller kazanır. 1902'deki ölümünden sonra yerine oğulları (beşkardeşler) geçer. Kardeşlerin bazıları Amerika'ya gidip ipekçilik ve pamukçuluk alanında kendilerini geliştirirler. Fabrikatoryan kardeşler Mezire'ye içlerinde buharla çalışanı da olan modern makineler getirirler. Fabrikatoryan soyadını kullanan beşkardeşin ürünleri Osmanlı Devleti'nde satılır ve hatta Rusya ile Avrupa'ya bile ihraç edilir. Döneminde mevsime bağlı olarak bu fabrikada 200-300 kişi çalışmaktadır. (Der Matossian, 2007: 158).

Görsel 3. Hosrof Kürkçüyan. Harput'ta ipek fabrikası sahibi.

¹Sultan Abdulaziz'in tahta çıkışının 5. Yılında, Hacı Ahmed İzzet Paşa dönemi Vali İsmail paşanın teklifi ile 1867 yılı Mezra'ya "Mamuret ül -Aziz" adı verilmiştir. (Eroğlu, 1989: 11)

Görsel 4. 19. yüzyılda Harput.

Görsel 5. Bir Bağ Bozumunun Ardından Harput.

1880'lerde Harput'ta, ipek üretimi ile birlikte yerli imalat ilerlemeye başladığında; kaba yünlüler, mendiller, baskı ve pamuklu elbiselerin üretimi büyük ölçüde artmıştır. 1880'lerin başlarında Harput ve Trabzon gibi yerlerde kurulan küçük fabrikalar, 1880'lerin ortalarında üretimi iki katına çıkarmışlardır. Osmanlı tüketicileri, İngilizler için yapılan malların mukavemeti ve iyi renk haslığından dolayı yerel malları tercih etmeye başlamışlardır. Son 20 yılda iki kasabanın dokuma kapasitesi artmakla beraber, 1907 yılı itibarı ile bu iki kasabada 1200 tezgâh kullanılmaya başlanmıştır (İnalcık- Quataert, 1994:905-906). 1890'lı yılların sonunda Harput ilindeki üreticiler yıllık ortalama olarak 150.000 parça ipekli ve pamuklu elbise ihraç etmişlerdir. Bu üretim 1890'lar süresince yükselmeye devam etmiştir. Hatta üretim seviyesi 1830'lı yıllardan 10 kat daha fazla olmuştur. Tablo 1'de görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonunda Harput ilinin dışındaki toplam elbise sevkiyatının miktarı, geçen 15 yıl boyunca hiç olmadığı kadar fazla olmuştur (Quataert, 2002: 65-66).

2.1 İç Pazarda Üretim

Tablo 1. Harput iline ait çeşitli elbiselerin nakliyatı, 1884-1910

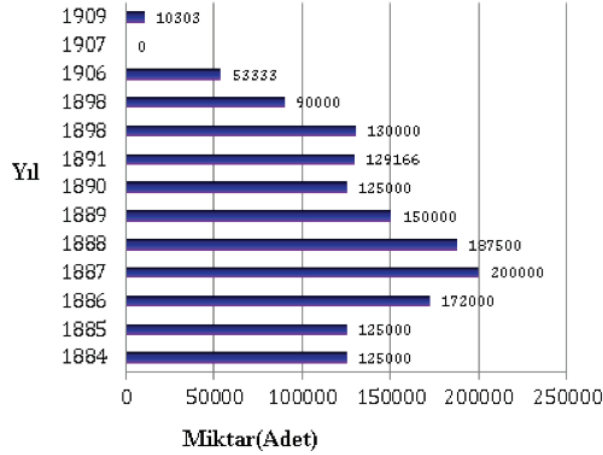
Tarih	Miktar(adet)	Fiyat(kuruş)	İthal Edilen İplik Balyası (adet)	Kumaş Tipi
1884	125000	1.650.000	-	İpek-Pamuk
1885	125000	1.650.000	1.082	İpek-Pamuk
1886	172000	2.310.000	1.786	İpek-Pamuk
1887	200000	2.640.000	-	İpek-Pamuk
1888	187500	2.475.000	-	İpek-Pamuk
1889	150000	1.980.000	-	İpek-Pamuk
1890	125000	1.650.000	-	İpek-Pamuk
1891	129166	1.705.000	2.500	İpek-Pamuk
1898	130.000	910.000	-	Manusa
1898	90.000	450.000	-	Kırmızı Kumaş ve Baskı
1906	53333	704.000	-	Manusa
1907	-	0	-	Manusa
1909	10303	136.000	-	Manusa
1910	-	Satışların patlama yaptığı yıl	-	-

Tablo 1’de 1885 yılında Harput ilinden diğer illere nakliye edilen ipek-pamuk elbise miktarı 125.000 adet iken, 1886 yılında 172.000 adet olarak artış göstermiştir. Ayrıca 1885 yılında Harput ilinden dışarıya yollanan iplik ithali 1082 balya iken 1886 yılında, 1786 balyaya yükselmiştir. Bu yıllar boyunca komşu illere nakliyatların çok keskin bir şekilde dalgalanma gösterdiği görülmektedir. Bazı yıllarda nakliyat miktarı 0’a düşerken bazı yıllarda ise büyük oranda artmıştır. Yine tablo 1’ göre 1887 ve 1891 yılları arasında ve 1906 ve 1909 yıllarında nakliye edilen elbiselerin parça sayısı yaklaşık olarak verilmiştir. Araştırmalarımızda yukarıda sözü edilen yıllar arasında Harput bölgesindeki parça sayısı ile ilgili bir bilgi yoktur. 1887 ve 1891 yılları arasında, 1906 ve 1909 yıllarındaki parça sayısının ne kadar olduğu 1885 ve 1886 yıllarında verilen kuruş para, parça sayısına bölünerek yaklaşık bir birim fiyat elde edilerek bulunmuştur.

$$\frac{\text{Kuruş}}{\text{Parça Sayısı}} = \text{Birim Fiyat}$$

19. yüzyılda dokumalar el tezgâhlarında dokunurken, 20. yüzyıl başlarında şehirde iplik ve kumaş fabrikalarının kurulması ile Harput, Doğu Anadolu bölgesinin kültür ve sanat merkezi olmuştur (Görsel 4-5) (Tonguç, 2017). Gayrimüslimler tarafından dokunan ipekli kumaşlar, bölge halkının ihtiyacını karşıladıktan sonra komşu vilayetlere ve İstanbul’a satılmıştır (Kuş, 2013: 631). Diyarbakır, Harput ve Arapkir Osmanlı devletinin son yıllarına kadar ayakta kalan tekstil merkezleri olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Harput ili Manusa dokuma için yaklaşık 5000 tezgâha sahiptir. Manusa dokumaları yastık, yorgan yüzü, çarşaf ve benzeri ev tekstili alanında veya iç ve dış mahalli giyiminde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. (Akpınarlı & Çatalkaya, 2016: 1125-1126). Bu olumlu gelişmelerden dolayı Harput ve Mezre’de birkaç fabrika daha kurulmuştur. Grafik 1’de Harput iline ait çeşitli elbiselerin yıllara göre üretim miktarı ve nakliyatı görülmektedir (Grafik 1).

Grafik 1. Harput iline ait çeşitli elbiselerin yıllara göre üretim miktarı ve nakliyatı

3. 19. ve 20. YÜZYILLARDA OSMANLI'DA DOKUMA ÜRETEN BÖLGELER

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Malatya, Uşak, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Sivas, Antep, Musul, Amasya, Halep, Tokat ve Şam gibi çeşitli yerleşim yerlerinde dokumacılık yapılmıştır (Quataert, 2002: 65-66). Özellikle Amasya ipeğinin kalitesi ve bolluğu ve üretimdeki artışı Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. 1840 yılında, Amasya'da İsviçre ticaret temsilciliği açılmıştır. Avrupalı ticari temsilciler, Avrupa pazarları için ipek talebinin buradan karşılanabileceğini gözlemlemişler ve çevrede üretimin daha fazla ve kaliteli olması için çalışmalar başlatmışlardır. O dönemde Avrupalı ticari temsilciler, gelecek üretim sezonunda kaliteli ve bol ürün sağlamayı ne kadar zamanda yapabileceklerinin planlamasını yapmışlardır (Çağlayan, 2007: 315). Amasya'nın ipekli ve pamuklu veya ipek-pamuk karışımı Alaca² denilen renkli dokumalarda söz sahibi olduğu bilinmektedir (Çağlayan 2007: 316). 1900 ve 1907 yılları arasında Amasya'da pamuktan yapılmış tekstil üretimi, ortalama yıllık 2,4 milyon kuruştur ve 1907 yılında yaklaşık 13600 tezgâhta pamuklu Manusa kumaş dokunmuştur. Aynı zamanda yine Amasya'da 1883 yılı ve 1903 yılına ait salnamelerde, Amasya merkezde 150 dokuma tezgâhı olduğu ve aynı salname de Amasya'da kutnu dokumacılığı ve kozacılığın da oldukça ilerlemiş olduğu belirtilmektedir (1301 Yılı Sivas Vilayeti salnamesi). 1857 ve 1927 yılları arasında Diyarbakır'da en çok üretilen iplikler, ipek ve pamuktur. Bu ipliklerden Çitari³, Kutnu⁴, Manusa⁵ ve Canfes⁶ kumaşları dokunmuştur (Quataert, 2002: 59-88).

²Alaca: Bezayağı örgüsüyle pamuk veya ipek ipliklerle dokunan, genellikle çözümlü yönünde kırmızı zemin üzerine sarı şeritli bir tür kumaş (Dölen, 1992: 539).

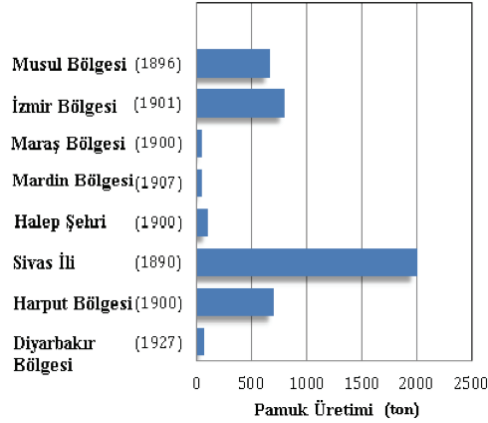
³Çitari: Bir tel ipek, üç tel pamuk ipliğiyle, bez ayağı örgüde dokunmuş çözümlü yönünde sarı ve kırmızı bir çizgili kumaş türü (Dölen, 1992: 543).

⁴Kutnu: Çözgü telleri pamuk ve ipek olan, atkıda pamuk iplik kullanılan, saten örgü ile dokunmuş, perdahlama ile yüzeyi parlatılan çözümlü yönünde çizgili bir kumaştır (İnalçık 2008:105).

⁵Manusa: bezayağı, dimi ve saten gibi temel örgülere veya krep örgü üzerinde takviye çözümlü iplikleriyle motifler oluşturulmuş pamuklu dokuma türüdür (Akınarlı & Çatalkaya, 2016: 1125-1126).

⁶Canfes: Atkı ve çözgüsü ipek iplikten ve genellikle bez ayağı örgüsüyle dokunan, perdahsız, tafta türü bir kumaştır. (Dölen, 1992: 542).

Grafik 2. Osmanlıda Bölgelere göre Pamuk İpliği Üretimi

Grafik 2’de Diyarbakır, Harput, Sivas, Halep, Mardin, Maraş, İzmir ve Musul şehirlerinde üretilen pamuk ipliği üretimini görmekteyiz. Diyarbakır bölgesinde 1927 yılında 61,5 ton pamuk üretimi yapılırken, Harput bölgesinde pamuk üretimi 700 tondur. Grafik 2’ye göre Harput ilindeki pamuk ipliği üretimi etkileyici miktarlara ulaşmıştır. Sivas, İzmir ve Musul bölgelerinde pamuk ipliği üretimi Halep, Maraş ve Mardin bölgelerine göre daha yüksek miktarlarda olduğu da görülmektedir (Grafik 2).

Tablo 2. 19. ve 20. Yüzyılda Harput, Diyarbakır, Amasya ve Tokat illerinde üretilen İplik çeşitleri, Dokuma türleri ve Dokuma Kumaşlardan yapılan eşyalar.

Yer ve Zaman	Harput (1884-1910)	Diyarbakır (1857-1863)	Amasya (1900-1907)	Tokat (1850-1880)
İplik Türleri	Pamuk, ipek	Pamuk, ipek	Pamuk, ipek	Silk, keten, pamuk
Dokuma Türleri	Şib, Çitari, Manusa, Kutnu, Sevai, Muslin	Çitari, Kutnu, Manusa, Canfez, Gazliye	Manusa, Alaca, Kutnu	Calico, Muslin, Alaca, Atlas, Çitari, Kutnu, Hare, Futa
Dokuma Kumaşlardan Yapılan Eşyalar	Kadın Elbisesi, Bohça, Sedir örtüsü, Mendil, İğne oyası	Mendil, baş çarşafı, kadın elbisesi	Bulunamadı	Uluslararası, Yemeni, Mendil, Baş çarşafı, Bürük

Tablo 2’de 19. ve 20. yüzyılda Harput, Diyarbakır, Amasya ve Tokat illerinde üretilen iplik çeşitleri, dokuma türleri ve bu kumaşlardan yapılan eşyalar araştırmalarımız sonucu ortaya çıkan analizi göstermektedir. 1884 ve 1910 yılları arasında Harput’ta pamuk ve ipek iplikleri üretimi yapılmakla birlikte bu ipliklerden Şib⁷, Muslin⁸, Çitari, Manusa, Kutnu, Bezayağı ve Saten gibi el

⁷Şib: İpeklili olup tel ile dokuması zenginleştirilmiştir bir kumaştır. İstanbul’un telli ve sade Şibi meşhurdur. Anadolu Şibleri, ipekten, atlas zemin üzerine teline de kullanıldığı yerel zevki aksettiren dokumalardır (Tezcan, 1993: 33).

⁸Muslin: Çok ince dokulu bezayağı kumaş üzerine kalın fakat yumuşak özellikli ekstra atkılarla motiflerin oluşturulduğu bir kumaş türüdür. (Başer, 2005: 344)

dokuması kumaşlar üretilmiştir (Görsel 6-7-8-9-10-11). Harput'ta yaşayan yerli halk bu kumaşlardan kadın elbisesi, bohça, sedir örtüsü ve mendil yapmıştır.

1857 ve 1863 yılları arasında Diyarbakır'da ipek ve pamuk lifleri üretilmiştir ve bu liflerden eğrilen ipliklerden Çitari, Kutnu, Manusa, Canfes ve Gazliye⁹ kumaşları dokunmuştur. Yerli halk bu kumaşlardan mendil, çarşaf ve kadın elbisesi dikmiştir. Diyarbakır bölgesi ipekçiliğe çok uygun iklim koşullarına sahiptir. Bölgedeki ipekçilik 5. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1908-1909 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu içindeki toplam ipek koza üretimi 9000 ton olup, bu miktarın üçte biri Diyarbakır ve çevresinde üretilmiştir. 1910-1914 yıllarında Diyarbakır'da bin dolayında ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktadır, fakat daha sonra gelişen bazı olumsuzluklar neticesinde, özellikle ipekçilik ile uğraşan azınlıkların göçleri bölgedeki ipekçiliği çökertmiştir (Dölen,1992: 163).

Amasya'da 1900 ve 1907 yılları arasında yine diğer iki ilde olduğu gibi ipek ve pamuk lifleri üretilmiş ve bu liflerden eğrilen ipliklerle Manusa, Kutnu ve Alaca kumaşları dokunmuştur. Tokat'ta ise 1850 ve 1880 yılları arasında keten, pamuk ve ipek lifleri üretilmekle beraber bu liflerden eğrilen ipliklerle Calico (pamuklu kumaş), Muslin, Alaca, Atlas (Saten), Çitari, Kutnu, Futa¹⁰ ve Hare¹¹ gibi kumaşlar dokunmuştur. İpek ve keten lifi kullanılarak yapılan ve hamamda belden aşağısını örtmek için kuşanılan veya çalışırken elbiselerin kirlenmemesi için belden aşağısını saran bir dokuma olan Peştamal, Tokat'ta 1850'li yıllar boyunca giyim eşyası olarak kullanılmıştır. Tokat'ta üretilen pamuk lifinden ise, kadınların başlarını örtmek için kullandıkları Yemeni yapılmıştır. Ayrıca bürük, mendil ve baş çarşafı da bu kumaşlardan üretilen giyim eşyalarıdır. Tokat'ın kırmızı pamuklu bezleri, iç tüketim ile birlikte Kırım ve Kafkasya'ya da ihraç edilmiştir (Dölen,1992: 390).

Tablo 1'de Harput ilinden Erzurum, Sivas, Bitlis, Diyarbakır ve Trabzon illerine elbise sevkiyatı yapılmıştır. Grafik 2'de ise Diyarbakır ve Harput bölgesindeki pamuk ipliği üretimi kayda değer bir biçimde etkileyici miktarlardadır. Bu kumaş sevkiyatları, ipek ve pamuk üretimleri Osmanlı ticaretinin gelişmesinde önemli bir rol oynayan tren yolunun ilerlemesini ve özellikle Müslüman olmayan tüccarların artmasını sağlamıştır. Tablo 2'de Harput, Diyarbakır, Amasya ve Tokat illerinde 1850 ve 1910 yılları arasında ipek, pamuk ve keten liflerini kullanıldığını ve bu ipliklerden çeşitli kumaş türlerinin dokunduğunu görmekteyiz.

19. yüzyılda Harput'ta dokunan, Görsel 6'da görülen ipek buluzun tafta görünümü zıt renklerin bir arada kullanılması ile elde edilmiştir. Zemin örgüsü bezayağı olan kumaşın çözümlenmesinde pembe renkli ipek iplik, atkısında mavi renkli ipek iplik ve motif alanlarında ise kılaptan kullanılmıştır. Çözgü ve atkı sıklığı 60 tel/ cm olan kumaşın motif alanlarında 8'li diyagonal bağlantı örgüsü kullanılmıştır. Kumaşın arka yüzünde motifi oluşturan atkı ipliklerinin boydan boya yüzmemesinden dolayı bu kumaşın el tezgâhında dokunmuş ve elle desenlendirilmiş olduğu düşünülmektedir (Görsel 6-7).

⁹**Gazliye:** Filistin'in Gazze şehrinde ipekten dokunan ve gazzatum adı verilen, Türkçede gazlı bez olarak bilinen ince bir kumaş ("Gazlı Bez", 2018).

¹⁰**Futa:** İpekli peştamal (Develioğlu, 2006: s. 270).

¹¹**Hare:** Üzerinde dalgalı çizgiler bulunan menevişli kumaş (Develioğlu, 2006: s. 328).

Görsel 6. Harput'ta dokunmuş ipekli bluz. Bezayağı Dokuma. (Fotoğraf: Elif Aksoy,2015). E. Aksoy'a ait (Aksoy, 2016: 298)

Görsel 7. Görsel 6'dan detay ve Zeminin mikroskopik görüntüsü (Aksoy & Öz, 2017:9)

Görsel 8'de görülen ipek bohçanın zemin örgüsü, 11'li 4 atlamalı (adım sayılı) çözgü sateni olup, çözgü yönünde 1 kuvvetlendirilmiş saten türevi bir örgüdür (Görsel 8-9). Motif alanlarında ise bağlantı noktalarının yönlerini ve sayılarını değiştirerek, motifin (yaprak) formuna uygun, farklı doku görüntüleri oluşturulmuştur. El tezgâhında dokunduğu düşünülen kumaşın motiflerini oluşturmak için, geleneksel kumaşlarda sıkça karşılaşılan, zili tekniğine benzer, üç iplik sistemli bir teknik kullanılmıştır (Modern tekstilde atkı takviyesi olarak adlandırılan teknik). İpek kumaşın çözgüsünde mavi renkli ipek iplik, zemin atkısında yine mavi renkli üç katlı pamuk iplik, motif alanlarında ise kılaptan kullanılmıştır. Çözgü sıklığı 12 tel/ cm, atkı sıklığı ise 17 tel/ cm olan bohça 90x90 cm boyutlarındadır.

Görsel 8. Harput'ta dokunmuş ipekli Saten bohça (Fotoğraf: Elif Aksoy, 2015). E. Aksoy'a ait.

Görsel 9. Görsel 8'den detay. Zemin ve motif örgüsünün mikroskopik görüntüsü.

Görsel 10. Envanter No: 66/F-3-2.Elbise. Harput'ta dokunmuş kumaş, bezayağı Dokuma. (Fotoğraf: Elif Aksoy, 2014). Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.

Görsel 11. Görsel 10'dan detay

Yakın yüzyıllara kadar Bergama pamuklu ve yünlü dokumaların yapıldığı bir bölgedir. Bergama'da 19. yüzyıl sonlarına kadar neredeyse evlerin tamamında bir pamuklu veya halı dokuma tezgâhı bulunmaktadır. 1880 yılı Bergama'da bir çırçır fabrikası kurulur. Fakat süreçte ucuz Avrupa malları karşısında Bergama'da dokumacılık gerilemiştir. Batı Anadolu'nun bir diğer dokumacılık merkezi de Denizli Buldan'dır. 13. ve 17. yüzyıllarda Buldan'da dokumacılık yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Denizli çevresindeki dokumacılık tüm olumsuzluklara rağmen pamuklu dokumalar ile faaliyetini sürdürmüştür. 1940'lı yıllarda Denizli ve çevresindeki yıllık pamuklu dokuma üretimi 32 milyon m²'ye ulaşmıştır. 18. yüzyılda, Kastamonu'nun bir ilçesi olan Tosyada önemli ölçüde ipek üretimi yapılmıştır. 1830'larda sanayi devriminin etkisiyle Tosya pazarında bir gerileme başlamıştır. Tosyadaki dokumacılık geleneği halen devam etmekte ve kuşak, telâ, kese dokumacılığı sürdürülmektedir (Dölen,1992: 391).

19. yüzyılda Bursa, Anadolu'nun en önemli dokuma merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bursada yaşayan Müslüman, gayrimüslim ve yabancı tüccarlar 19. yüzyılda Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri takip etmişlerdir. Bu nedenle, 1835-1865 yıllarında Bursada ipek üretimi alanında önemli gelişmeler tezahür etmiş, 1858-1862 yılları arasında dokuma fabrika sayısı ve bükülmüş ipek üretimi zirve yapmıştır (Dölen,1992: 162).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Harput; Mezopotamya, Anadolu ve Karadeniz rotası üzerinde bulunması nedeniyle ulaşım faaliyetleri açısından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Harput'ta ticaret kervanlarına konaklama ve ticari maksatlar için hizmet sunulması, Anadolu ve İstanbul arası ticaretin etki sahasının boyutlarını genişletmiştir.

14. yüzyılda özellikle Anadolu'nun pek çok ilinde dokumacılık ileri boyutlarda olup, üretilen ürünler, Tunadan Kafkasya'ya birçok kuzey ülkesine ihraç edilmiştir. Bu üretim 16. yüzyılın sonundan başlayarak gerileme sürecine girmiştir. Bu süreci analiz etmek için dönemin ekonomik, sosyal, politik değişimlerini, olgularını ve nesnel durumlarını değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle dokuma hammaddesi olarak kullanılan pamuk, ipek ve yün üretimi ve tedariki üzerindeki baskılar, bu gerilemenin stratejik kalemlerini oluşturmaktadır. Öte yandan 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğuna sınır dışından özellikle Hindistan'dan getirilen mamul dokumalar, yerel üretimleri geriletmiş ve bu dışalım önemli mali sorunlara ve hatta enflasyona neden olmuştur. 17. yüzyılda gelenekli ve nitelikli Osmanlı kumaşları yerine, bu kumaşların kötü taklitleri olan ucuz İtalyan ve Fransız kumaşları Osmanlı iç pazarında görülmeye başlanmıştır. 18. yüzyıl sonlarında yerli tekstil üretimi Osmanlı İmparatorluğu'nun iç pazar taleplerini karşıladığı gibi dışıyatım yapacak kadar etkilidir. Fakat sanayi devriminden sonra Avrupa'da nitelikli ve ucuz tekstil üretiminin artmasıyla, Osmanlı dokuma merkezleri, özellikle iplik üretiminde dışı bağımlı olarak üretim yapmaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl başlarında tekstil sanayisinde, eski gücünü kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı, ürün satma yerine tekstil hammaddesi satar hale gelmiştir. 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ilk yarısından sonra gerilemeye başlayan Osmanlı, dokuma sanayisini geliştirmek için bazı yeniliklere gitmiştir. Özellikle devletin finansmanı ile açılan ve özel kişilere kiralanılan bu fabrikalar, devreye sokulmuş ve bu strateji yani devlet eliyle büyük sanayi yatırımlarının gerçekleştirilmesi 19. yüzyılda da sürdürülmüştür.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlet sanayi kuruluşlarını teşvik etmek için bir dizi önlem almış ve gerekli yasaları çıkartmıştır. Bu teşviklerin içinde yeni kurulan fabrikaların taşınmazlarında vergi muafiyeti ve gerekli makine ve malzemeler ile hammadde dışısalımı ve ürün dışıyatımında gümrük vergileri kaldırılması gibi önemli kalemler bulunmaktadır. 1864 yılında, sanayinin korunması ve geliştirilmesi için Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. 1868 yılına kadar çalışan komisyon sayesinde, esnafın anonim şirketler halinde örgütlenmesi doğrultusunda çalışmalar yapılmıştır. Harput bölgesinde ipekli dokumaların gelişmesine, Osmanlı devletinde o dönemler yerli dokuma sanayinin gelişmesi için yapılan iktisadi önlemler ile nitelikli ve ucuz üretimin artırılması için, makineli üretime yapılan teşvikler vesile olmuştur. Öte yandan Harput bölgesinde bu tür yatırımları yapabilecek öngörüye, sermayeye ve girişim gücüne gayrimüslimlerin daha yakın oldukları da anlaşılmaktadır.

Harput bölgesinde ipekböcekçiliğinin ve pamuk tarımının istikrarlı bir şekilde yapılmasıyla dokumacılık ve ipekçilik iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Harput'ta yaşayan Gayrimüslimlerin ve Müslümanların, ipekböcekçiliği ve dokuma ile uğraşmaları ticari açıdan bölgenin canlanmasına, ipekçiliğin gelişmesine ve ipekli kumaşların üretilmesine neden olmuştur.

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin verdiği teşviklerden yararlanan bölge girişimcileri, dokuma alanında yatırımlar yapmış, buharlı makineler ile Harput'ta dokuma üretimi artmıştır. Dolayısıyla o dönemde Harput, kendi bölgesinde kayda değer bir ticarete sahip olmakla beraber, bölgenin ihtiyacını karşıladıktan sonra çeşitli illere ve İstanbul'a kumaş nakliyatı da yapmıştır.

Osmanlı döneminde Diyarbakır, Harput, Sivas, Halep, Mardin, Maraş, İzmir ve Musul şehirlerinde pamuk ipliği üretimi önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bölgelerde en yüksek pamuk üretimi sırasıyla Sivas, İzmir ve Harput'ta görülmektedir.

1884 ve 1910 yılları arasında Harput'ta Şib, Çitari, Manusa, Kutnu, Muslin, Bezayağı dokuma ve Saten, 1857 ve 1863 yılları arasında Diyarbakır'da Çitari, Kutnu, Manusa, Canfes ve Gazliye kumaşları dokunmuştur.

Amasya'da 1900 ve 1907 yılları arasında yine diğer iki ilde olduğu gibi ipek ve pamuk lifleri üretilmiş ve bu liflerden Manusa, Kutnu ve Alaca kumaşları üretilmiştir. Tokat'ta ise 1850 ve 1880 yılları arasında keten, pamuk ve ipek üretilmekle beraber bu liflerden eğriken ipliklerden Calico, Muslin, Alaca, Atlas (Saten), Çitari, Kutnu, Futa ve Hare gibi kumaşlar dokunmuştur. 1850'li yıllarda Tokat'ta ipek ve keten ipliğinden peştamal, pamuk lifinden ise kadınların başlarını örtmek için kullandıkları Yemeni dokunmuştur.

Harput ipekli dokumalarını dönemin koşullarından, iktisadi ve teknolojik gelişmelerden, savaş ve rekabetlerden ayrı tutarak incelemek doğru değildir. Hiç kuşkusuz, Harput'taki bu gelişmelerin zeminde; Harput'un tarihsel rolü, yeri, iklimi, popülasyonu, demografik yapısı ve hinterlandı çok önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda o dönemler demir yollarının gelişimi, haberleşme, İstanbul bağlantısı da çok önemlidir. Fakat Harput'taki girişimcilerin, girişimci cesaretleri, Avrupa'daki sanayi ve teknolojide görülen gelişmeleri takibe almaları, buhar makinesi ile yapılan üretimlerin bilgi ve yöntemlerini, sırlarını, püf noktalarını öğrenmeleri, edinmeleri de (know-how) en önemli etkenlerden birisidir. Günümüzde Harput ipekli dokumalarının üretilmemesi, kültürel yapıda ve bölgenin iktisadi yapısına getireceği katkılar bağlamında eksiklik olarak düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aharonyan, G. H. (Editör). (1965). Hüseyinik, "Hayrenik" Yayınevi, Boston, 83.
- Akpınarlı, F. & Çatalkaya, Gök, E. (2016). Geleneksel Manusa Dokumalarının Teknik, Motif Analizi ve Yeniden Uygulanması. *İdil Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 24, s: 1125-1126
- <http://www.idildergisi.com/makale/pdf/1467200345.pdf> Aksoy, E. (2015). Silk Worm Breeding and Historic Silk Fabrics of Harpoot Region. *Malatya: İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 12, s: 67-80 (Erişim Tarihi: 05.06.2018)
- Aksoy, E. (2016). Cultural Heritage and Weavings: Feminine Historic Garments In Harpoot From The Nineteen To The Twenty Centuries. *Malatya: İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 13, s: 293-303.
- Aksoy, E & Oz, D. (2017). 19.-20. Yüzyılda Harput'ta İpek Böcekçiliği ve Dokumacılık. 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, 20-23 Kasım, Ordu.
- Başer, G. (2005). Dokuma Tekniği ve Sanatı. C.2, İzmir: PuntoYayımları, s: 344.
- Çağlayan, T. (2007). İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Amasya ve Çevresinde Ticaret (1840-1841). I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu, Amasya: 7-13 Haziran 2007, s: 316, 315.
- Der Matossian, B. (2007). *Turcica: Revue d'Études Turques – Peuples, langues, cultures, États*, 39 pp. 147-174.
- Develioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, s. 270, 328.
- Dölen, E. (1992). *Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, s:161- 163, 375, 390,391, 424, 539, 542, 543.
- Eroğlu, T. (1989). Harput Müziğinin Türk Müziği İçindeki Yeri, Ankara: Milli Folklor Dergisi, Cilt:1, Sayı: 2, s: 11.
- İnalçık, H. ve Quataert, D. (1994). eds. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 905, 906
- İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, S: 105.
- Kalustian, M. (1986). *The Fabrikatorian Brothers:Textile Kings of Ottoman Turkey*. *Armenian Mirror Spectator*. Feb.1. p. 8
- Kuş, C. (2013). Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi, Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 23-25 Mayıs. s: 631.
- Quataert, D. (2002). *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* Cambridge: Cambridge University Press.
- Tezcan, H. (1993). *Atlasların Atlası Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, s: 33.
- Tonguç, S. E. (2017). Bir Bağ Bozumunun Ardından Harput. <http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/yazarlar/saffet-emre-tonguc/bir-bag-bozumunun-ardindan-harput-40656412> (Erişim Tarihi 10.07.2018)
- Yapıcı, S.(2009). *Osmanlı Salnamelerinde Harput(1869-1908)*. Elazığ: Eleskav Yayınları.

WEB ADRESLERİ

- Elazığ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü .2016. "Harput". <http://elaziggezi.com/Places/view/55> (Erişim Tarihi 10.07.2018)
- Taşçıyan, V. 2012. "Harput-Zanaatlar". <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/ekonomi/zanaatlar.html> (Erişim Tarihi 10.07.2018)
- Gazlı Bez (2017, 26 Aralık). Wikipedia, *The Free Encyclopedia* içinde. https://tr.wikipedia.org/wiki/Gazlı_bez (Erişim Tarihi 10.07.2018)

GÖRSEL LİSTESİ

- Görsel 1. Hüseyinik'te bir kumaş fabrikası (Aharonyan, 1965: 83).
- Görsel 2. Mezirede ipek ve kumaş fabrikası sahibi Fabrikatoryan kardeşler (Hayg, 1959:654)
- Görsel 3. Hosrof Kürkçüyan. H arput'ta ipek fabrikası sahibi (Hayg, 1959:654).
- Görsel 4. 19. yüzyılda Harput (Elazığ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2016). (<http://elaziggezi.com/Places/view/55>)
- Görsel 5. Bir Bağ Bozumunun Ardından Harput. (Tonguç, 2017).
- Görsel 6. Harput'ta dokunmuş ipekli bluz. Bezayağı Dokuma. (Fotoğraf: Elif Aksoy,2015). E. Aksoy'a ait (Aksoy, 2016: 298)
- Görsel 7. Görsel 6'dan detay ve Zeminin mikroskobik görüntüsü
- Görsel 8. Harput'ta dokunmuş ipekli saten bohça (Fotoğraf: Elif Aksoy, 2015). E. Aksoy'a ait (Aksoy, 2015: 72)
- Görsel 9. Görsel 8'den detay. Zemin ve motif örgüsünün mikroskobik görüntüsü
- Görsel 10. Envanter No: 66/F-3-2.Elbise. Saten Dokuma. (Fotoğraf: Elif Aksoy, 2014). Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi. (Aksoy, 2016: 299)
- Görsel 11. Görsel 10'dan detay